

**Mazowsze >> dla organizacji
pozarządowych >**

25^{lat} Mazowsze

Zadanie publiczne pn. „Powstanie styczniowe na Mazowszu Północno-Wschodnim” konferencja naukowa z okazji 160. rocznicy wybuchu powstania styczniowego dofinansowane zostało ze środków z budżetu Województwa Mazowieckiego.

Współorganizatorem wydarzenia był Powiat Ostrołęcki.

Marta Łepicka

Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika

Nie tym się chwal, że masz sławną
ojczyznę, ale staraj się tak żyć,
żebyś był jej godny.

Arystoteles

Powstanie styczniowe w świadomości lokalnej społeczności – perspektywa socjologiczna

January Uprising in consciousness of local society - sociological perspective.

Człowiek jest istotą społeczną, co oznacza, że na jego rozwój wpływają inni ludzie. To wzorce wyniesione z domu, postawy osób, które są dla nas autorytetami, a także system wartości w jakim się wychowujemy i kultura, która nas otacza powodują, że z wiekiem dojrzewa poczucie przynależności do danego miejsca i odpowiedzialności za tradycje. Za tą edukacją idzie duma z bycia obywatelem swojej małej ojczyzny.

Świadomość przynależności do danego narodu i tym samym różnic, jakie w trakcie rozwoju społeczno-kulturowego narodziły się pomiędzy nim a innymi narodami dochodzi do głosu, gdy człowiek zdaje sobie z nich sprawę. Dzieje się tak dzięki zdolności coraz doskonalszego poznania - zarówno siebie jak i otoczenia.

Dostrzeganie różnic, a tym samym identyfikacja z daną wspólnotą oraz umiejscowienie siebie w niej i przyznanie sobie w niej przynależności i członkostwa, a nawet posiadanej samooceny określamy jako tożsamość narodową, która *szczególnie mocno akcentowana jest w sytuacjach trudnych dla danego narodu.*¹ Jako przykład na potwierdzenie powyższych kwestii może posłużyć sytuacja społeczeństwa polskiego w czasach powstań narodowych, ze szczególnym uwzględnieniem powstania styczniowego.

Z chwilą stłumienia powstania wydawać by się mogło, że nad marzeniami o wolnym

¹ Jan Paweł II, *Przemówienie na forum ONZ*, [w:] „Tygodnik Powszechny” 1995, nr 42.

kraju, niepodległości, swobodzie władania językiem polskim i dumie z bycia Polakiem zapadła postyczniowa noc.² Wśród wielu późniejszych historyków pojawiały się stwierdzenia, jakoby nastąpiła wtedy: *epoka ludzi zamkniętych w sobie, pełnych trwogi, i rezygnacji, niezdolnych do inicjatywy i czynu, chroniących się na grunt prywatności, żyjących rozpamiętywaniem minionego czasu*.³ I jeśli słowa te niosły w sobie ziarno prawdy w sensie zbrojnym i odnośnie popowstaniowych represji, tak w kwestii wciąż tłącej się nadziei i gorącym patriotyzmie i duchu społecznej inicjatywy - już nie.

Trzeba podkreślić, że represje, znane przecież już wcześniej, po powstaniu styczniowym przybrały nadzwyczajne rozmiary. Różniły się, w zależności od wewnętrznej polityki wobec mieszkańców w poszczególnych zaborach. I o ile rozwiązania akceptowane przez Austrię dały w rezultacie Galicji szeroką autonomię oraz swobodę podtrzymywania tradycji narodowej, o tyle pozostali dwaj zaborcy prowadzili politykę bezwzględną, zmierzającą do unifikacji i wyzysku ziem polskich, wynarodowienia i pełnego posłuszeństwa. Świadomość tej różnicy między zaborcami była na tyle powszechna, że przeniknęła opowieści i pieśni ludowych przekazywanych kolejnym pokoleniom⁴.

Działania te nie pozostały bez znaczenia w procesie kształtowania się postaw społecznych wobec zaborcy.

W świetle powyższych faktów rysuje się też zależność, dla której można postawić hipotezę: im większa intensywność polityki antypolskiej, tym mocniejsze poczucie solidarności i dbałość o podtrzymanie kultury polskiej. Tu nie powiodły się zamierzenia zaborców, żeby Polaków zniechęcić do trwania przy poczuciu odrębności narodowej, bez względu na pochodzenie społeczne.

Jak zauważa Ireneusz Ichnatowicz: *Choć Polska pod wieloma względami istotnie wiek XIX straciła, to jednak ciągłość trwania kultury polskiej nie została przerwana i stanowić miała fundament powolnej odbudowy całości*.⁵

Warto przyjrzeć się czynnikom, które na tym zaważyły. Po pierwsze, skutecznie działał nadal żywy efekt polskiego dziedzictwa szlacheckiego, szerzej: kultywowanego etosu rycerskiego. Po drugie, wcześniejsze porażki również nie były w stanie złamać ducha narodu, przeciwnie, im większe naciski i trudności, tym można było zaobserwować większą motywację i mobilizację w społeczeństwie. To cecha, odbierana jako charakterystyczna dla Polaków:

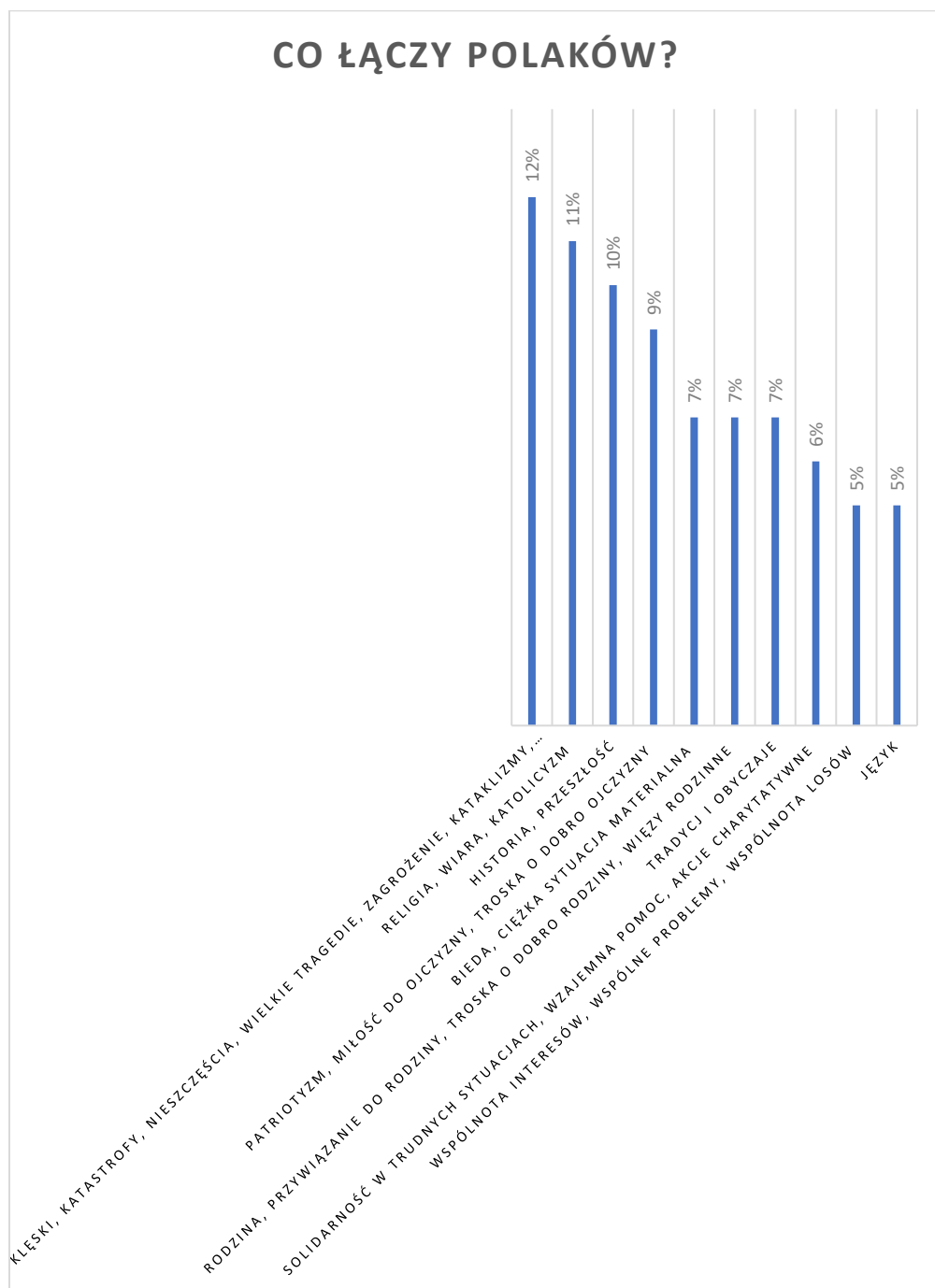
² I. Ichnatowicz, *Spoleczeństwo polskie 1864-1914*, Warszawa 1988., s. 1.

³ Tamże.

⁴ Przykłady można odnaleźć m.in. w opracowaniach ks. W. Skierkowskiego.

⁵ I. Ichnatowicz, *Spoleczeństwo*, s. 80.

jednoczą się w chwilach zagrożenia, katastrof i ważnych wydarzeń. Potwierdzają to współczesne badania, w których na pytanie - co łączy Polaków? - najczęściej padającą odpowiedzią było: katastrofy, wielkie tragedie, zagrożenie, kataklizmy, sytuacje kryzysowe. Pozostałe najczęściej wymienione odpowiedzi prezentuje wykres nr 1.

Źródło: Centrum Badania Opinii Społecznej, *Co łączy Polaków?* – Komunikat z badań, Warszawa 2013, s. 4.

Badania te udowadniają, że dla poczucia tożsamości narodowej i świadomości bycia

częścią narodu nie jest istotny okres historyczny ani stan posiadania czy pochodzenia. Warto zauważyć, że wobec zagrożenia bezpieczeństwa ojczyzny walka o zachowanie polskości dla przyszłych pokoleń nie odnosi się do wybranych grup społecznych. Podejmowane działania i były i pozostają nadal proporcjonalne do możliwości ich spełnienia. Ta identyfikacja ze swoim narodem, poczucie z nim przynależności tworzy swoiste więzi emocjonalne, które zdołały m.in. przeciwstawić się zaborcy. Przykładem jest wspomniany opór, stawiany po upadku powstania styczniowego. Co istotne, wartości te nie zależały od pochodzenia, pozycji społecznej ani płci. Ilustracją tej tezy jest rola kobiet w sytuacji powstania i tuż po nim.

Gwałtowne wydarzenia, takie jak wojny czy powstania zaburzają tradycyjny podział ról w społeczeństwie, ponieważ kobiety angażują się wtedy w sferze publicznej w zwykłych czasach zarezerwowanej tylko dla mężczyzn.⁶ W czasie powstania kobiety podejmowały działania związane z akcjami konspiracyjnymi, były kurierkami (przenosiły tajne rozkazy, organizowały ucieczki z obozów, zapewniały opiekę medyczną nad powstańcami, dostarczały żywność i odzież). Zdarzały się przypadki walki z bronią w ręku. Była to również ogromna presja psychiczna wynikająca z niepokoju o najbliższego sobie mężczyznę.

Kobiety spełniały też ideowe powinności. To na ich barkach spoczął obowiązek wychowania dzieci w poczuciu patriotycznego obowiązku, wsparcie powracających powstańców czy wdów. Co ciekawe, kobiety bardzo płynnie i szybko zaczęły organizować się w mniej lub bardziej sformalizowane grupy (żeńskie stowarzyszenia patriotyczne), tak, aby podejmować spójne i skuteczne działania. Działania te były, co charakterystyczne dla tego czasu, spontanicznie – z potrzeby serca. Należały do nich: zbieranie funduszy na powstańcze cele (kwesty np. w kościołach, wnoszenie własnych składek), opieka nad rodzinami walczących, aresztowanych lub represjonowanych, zaopatrywanie powstańców w żywność, środki opatrunkowe i ubrania. Ponadto, jako znak żałoby narodowej, kobiety zaczęły nosić czarne suknie oraz specjalną również ciemnej barwy biżuterię. Było to niezwykle formą i manifestem odwagi.⁷

Według dr Elżbiety Orman podczas powstania styczniowego, te ciche bohaterki, podniosły godność i etos tej walki. Nadały jej wielki sens. [...] przyczyniły się do wychowania

⁶ D. Dąbrowska, *Udomowiony świat. O kobiecym doświadczaniu historii*, Szczecin 2012, s. 68-71, [w:] A. Markiewicz, [w:] *Matki, żony i narzeczone zesłańców styczniowych – postawy kobiet wobec zesłania mężczyzn na Syberię*, [w:] *Powstanie Styczniowe: Reinterpretacje pamięci*. Studia pod red. J. Ławski, I. E. Rusek, P. Wojciechowski, Białystok 2019, s. 405.

⁷ Za publiczne „okazywanie żałoby” władze rosyjskie wprowadziły specjalny taryfikator kar. Przywydywano je również na chociażby właścicieli karet i dorożek wiozących kobiety, które swym strojem wyrażały choćby wstążką żałobę; Za: *Ciche bohaterki, niewiasty z bronią w ręku. Kobiety w powstaniu styczniowym* za: polskieradio.pl, dostęp z dnia 03.10.2023 r.

wspaniałego pokolenia, które wywalczyło niepodległą Polskę.⁸

Wydarzenia historyczne to także motyw przewodni w sztuce XIX wieku. Pisane ku pokrzepieniu serc patriotyczne utwory, dramaty historyczne za bohaterów i przykład stawiały tych, którzy swoją postawą dawali przykład nieodstępności i woli walki. Bohater ceniony i waleczny ucieleśniał wszystkie cech wzorowego Polaka, patrioty i obywatela. Malarstwo historyczne przypominało czasy chwały, a w muzyce dały się słyszeć elementy ludowe, budzące czułe emocje. Te wszystkie elementy ściśle ze sobą współgrały.

Wysiłkom, zmierzającym ku podtrzymaniu kultury i polskości, przeciwstawiała się stanowcza postawa zaborców, którym zależało na całkowitym ich unicestwieniu. Polacy mieli zniknąć, tak jak zniknął ich kraj. Czasy popowstaniowe przyniosły istotne zmiany w kwestii wartości. Upadły uznawane autorytety, pojawiła się wiara w nowy porządek społeczny. Zachwiał się autorytet Kościoła - w dwóch z trzech zaborów religią przeważającą nie był katolicyzm, a po drugie zaborcy doskonale wiedzieli, że wartości reprezentowane przez Kościół, jego długa tradycja i głęboki związek z ludnością będą miały istotny wpływ na kultywowanie i krzewienie patriotycznych postaw. Stąd np. wśród osób represjonowanych za „bunt”, czyli powstanie, duchowni byli traktowani szczególnie. I tak dla księży i zakonników diecezji płockiej byli spisani na osobną listę, wraz z wiekiem, miejscem zamieszkania i powodem pozostawania pod nadzorem.⁹

Warto też dodać, że zmieniło się spojrzenie na Zachód. Jak pisze Magdalena Ewa Grzywa: *Dla niejednego pokolenia Polaków było to zamknięcie mitu, że Polska odrodzi się tylko przy pomocy państw zachodnich*¹⁰. Od tej pory dla wielu, bardziej realnymi, pozwalającymi egzystować w warunkach niewoli, stały się hasła pracy organicznej i pracy u podstaw.

Na Kurpiach Zielonych również na długo osłabł duch walki. Reforma uwłaszczeniowa 1864 roku, będąca wynikiem powstania styczniowego, nie przyniosła poprawy sytuacji Kurpiów. Głównym zmartwieniem Puszczaków w kolejnych latach były problemy typu: zakaz wypasu bydła w lasach rządowych, pozbawienie możliwości użytkowania tzw. "odpadów leśnych", sprawa uwłaszczenia bezrolnych czy też segregacja gruntów“. Prześladowania

⁸ Tamże.

⁹ Mazowsze północne w XIX i XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956, s. 190.

¹⁰ M. E. Grzywa, *Tradycje napoleońskie w Puszczy Zielonej w czasie powstania styczniowego*, [w:] „Studia łomżyńskie”, t. XVIII, s. 144.

doprowadziły np. do zbiorowego podpisywania aktów lojalności wobec cara. Niemniej jednak, już za 20 lat Kurpie znowu zaczęli się przeciwstawiać zaborcy. Powodem było naruszenie ich ważnego przywileju - posiadania broni.

Wobec tak trudnych warunków utrzymywania poczucia polskości, każdy jej przejaw był gloryfikowany i pielęgnowany. Niezwykle istotne stało się wspieranie każdej nowopowstałej inicjatywy. Jedną z nich jest powstanie Ochotniczych Straży Ogniwych. Druhowie, pod osłoną zapewniania bezpieczeństwa przeciwpożarowego, w mundurach przypominających polskich żołnierzy wielokrotnie stali na straży polskich tradycji i kultury. To oni – strażacy ochotnicy - byli jedyną organizacją społeczną, która w swoich zarządach miała tylko obywateli polskich i która ze względu na niesioną pomoc nie była kontrolowana przez zaborcę. Wykorzystywano to, organizując kolportaż tajnej prasy i organizując wieczorki, na których czytano literaturę polską lub wystawiano w języku polskim przedstawienia.

To tylko nieliczne przykłady sposobów przeciwstawiania się zakusom zaborców, żeby zlikwidować polskość. Historia oceniła je za zasadne i wartościowe, gdyż udało się zachować odrębność narodową, podtrzymać wartości patriotyczne oraz własne tradycje kulturowe i historyczne, tworząc solidne podstawy pod budowę przyszłej, niepodległej już II Rzeczypospolitej. Gdy Polska odzyskała wolność, miała „do dyspozycji” ludzi, którzy przez ponad 120 lat represji przechowali język, tradycje, wiedzę historyczną i odrębną, narodową kulturę.

Sensowność i ważność tych działań ma też inną wartość. Mianowicie jest doskonałą lekcją dla młodych pokoleń, ponieważ podtrzymywanie lokalnych tradycji, przykazywanie historii i kultywowanie miejsc ważnych dla społeczności lokalnych jest jednym z elementów jej tożsamości. I bardzo cieszy, że w wielu przypadkach są to tradycje, o których pamięć żywa jest tylko z dostępnych źródeł i faktów historycznych. Przykładem takiego myślenia są zachowane i utrzymywane w dobrym stanie przez mieszkańców wsi cmentarze z czasów I wojny światowej, np. w Zawadach w gminie Baranowo. Mimo że są tam złożone szczątki Niemców, czyli najeźdźców, szacunek dla zmarłych nie pozwala zniszczyć mogił. Tak każe polski obyczaj. Nie ma już tych, których dotyczyły walki, a jednak żywa idea przypominania o tamtych wydarzeniach nadal funkcjonuje.

Dbłość o zachowanie tradycji powstania styczniowego na ziemiach północno-wschodniego Mazowsza daje się zauważyć m.in. dzięki pomnikom. Szczególnie w okolicach Myszyńca, gdzie rozegrała się duża bitwa (nietypowo, bo powstanie styczniowe składało się

raczej z niewielkich potyczek) upamiętniając tamte wydarzenia, organizowane są wystawy, przedstawiane są etiudy teatralne, konferencje, prelekcje i koncerty. W różnorodności inicjatyw pojawia się pytanie: czy mieszkańcy Kurpi swoją postawą dali przykład młodym?

Odpowiedź jest prosta i krótka. Tak. Kurpie bez wahania stanęli po stronie walczących powstańców. Ich walki miały głównie charakter partyzancki wykorzystywali niezwykle umiejętności strzeleckie. Według Stanisława Sylwestra Kamińskiego, Kurpie byli bardzo dobrymi strzelcami. Ze źródeł historycznych można się dowiedzieć, że byli w stanie trafić wroga z odległości nawet 400 metrów.¹¹

Waleczny charakter puszczaków i ich duch walki budził lęk pośród zaborców, co w efekcie przyczyniło się do utrzymania większego niż w innych miastach garnizonu wojskowego.¹²Szczególnie w walkach wstawili się mieszkańcy okolic Myszyńca, bo to tam rozegrała się zacięta bitwa powstania, w której pomimo licznej przewagi wojsk rosyjskich Kurpie walczyli dzielnie. Niemal całe społeczeństwo wykazywało dużą ofiarność. Do oddziałów partyzanckich licznie przybywali chłopci, drobna szlachta i mieszczaństwo.¹³Potwierdzają to spisy osób represjonowanych po powstaniu: na północnym Mazowszu na ok. 2 tys. szlachciców walczyło ponad 4 tys. kmieci.¹⁴

Postawę Kurpiów najlepiej oddaje relacja jednego z powstańców - Bronisława Deskura, który opisał postawę mieszkańca Kurpiowszczyzny, który odmówił przyjęcia zapłaty za wyżywienie: *Cóż to, chcecie nam płacić, czy to nie nasz obowiązek dzieci własne żywić, czy my nie tacy Polacy jak wy, żebyśmy mieli brać pieniądze za marną strawę, kiedy wy życie dajecie dla Polski?*¹⁵Ten sam wspomni również, jak był świadkiem jak we wszystkich kuźniach: *przekuwano na gwałt kosy, a masy włościan, nie wolane jeszcze zaczęły się zbierać [...]*¹⁶Okazuje się, że do wsparcia powstania przeciwko zaborcy nie trzeba było Kurpi namawiać. Szczególnie cennymi były działania konspiracyjne, oraz przechowywanie broni i kolportaż tajnej prasy przez ostrołęckich bernardynów.

Dzisiaj nadal jest co robić na rzecz pielęgnowania kultury narodowej i podtrzymywania ciągłości historycznej pokoleniowej, ze szczególnym uwzględnieniem tradycji lokalnej. Rolą dzisiejszych pokoleń jest ochrona dziedzictwa narodowego, jego cyfryzacja, otwarty dostęp do

¹¹O przebiegu Powstania Styczniowego, jego początkach oraz konsekwencjach, rozmawiano podczas konferencji popularnonaukowej w Lelisie. 18 kwietnia 2013 za: epowiatostrolecki.pl. dostęp dnia 10.10.2023 r.

¹²Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka dzieje miasta*, wyd. I, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 174.

¹³Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka dzieje miasta*, wyd. III, Warszawa 1979, s. 183.

¹⁴*Mazowsze Północne w XIX i XX wieku*, s. 189-190.

¹⁵B. Deskur, *Z pamiętnika dla moich wnuków*, [w:] *Materiały do historii powstania styczniowego 1863-1864*, t. II, cz. II, Lwów 1890, s. 160-170.

¹⁶Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka dzieje miasta*, wyd. III, s. 185.

jego zasobów, rozwój edukacji obywatelskiej i kulturalnej udział w kształceniu ogólnym oraz wsparcie potencjału stowarzyszeń i organizacji pozarządowych zajmujących się tą problematyką.¹⁷ I chociaż w dobie krzykliwej kultury masowej wydawać by się mogło, że nikt już nie pamięta o wydarzeniach z przed 160 laty, to co ważne i z czego jesteśmy dumni pomimo czasu nie zaciera się w pamięci. Co roku pamięć ta odradza się na nowo. W innych postaciach i formach, ale ciągle żywa. Świadczy o znaczeniu tych wydarzeń dla Kurpi. Warto ją zachowywać.

Bibliografia:

Źródła drukowane

Iłnatowicz I., *Spółeczeństwo polskie 1864-1914*, Warszawa 1988.

Materiały do historii powstania styczniowego 1863-1864, t. II, cz. II, Lwów 1890.

Mazowsze Północne w XIX i XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956, red. J. Szczepański, Warszawa – Pułtusk 1997.

Niedziałkowska Z., *Ostrołęka dzieje miasta*, wyd. I, Warszawa 1979.

Niedziałkowska Z., *Ostrołęka dzieje miasta*, wyd. III, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.

Powstanie styczniowe: Reinterpretacje pamięci. Studia pod red. J. Ławski, I. E. Rusek, P. Wojciechowski, Białystok 2019.

„Studia Łomżyńskie”, nr 18/ 2007.

„Tygodnik Powszechny”, nr 42/1995.

Źródła internetowe

epowiatostrolecki.pl

polskieradio.pl

Streszczenie

Rezultatem klęski i upadku powstania styczniowego była bezwzględna, zakrojona na szeroką skalę antypolska polityka zaborców. Liczne represje, zakazy, konfiskaty majątków i masowe zsyłki na Syberię to tylko nieliczne z działań wymierzonych w społeczeństwo polskie.

Celem tak zakrojonej akcji miało być pozbawienie Polaków ich tożsamości, a co za tym idzie zmuszenie do zaprzestania walki o podtrzymanie kultury i tradycji polskiej. Zwycięstwo

¹⁷ Tamże.

w sensie zbrojnym nie było jednak w stanie zgasić wciąż tłącej się nadziei, patriotyzmu i ducha społecznej inicjatywy w narodzie, który wielokrotnie udowydniał, że im większa intensywność polityki antypolskiej jest wobec niego stosowana – tym w Polakach mocniejsze poczucie solidarności i dbałości o kultywowanie kultury polskiej.

Summary

The results of the January Uprising's defeat were ruthless widespread anti-Polish politics of annexationists. Many repressive measures, bans, forfeitures of properties, and mass exiles to Siberia were only a few examples of actions taken against Polish society. The aim of such well-planned actions was to deprive Poles of their identity, as well as forcing them to cease the fight for maintaining Polish culture and traditions. The military win of the enemies was not able to kill still smouldering hope, patriotism and spirit of social initiative in Poles. The Polish nation has proven over and over again that the higher the intensity of anti-Polish politics there was, the stronger the feeling of solidarity and drive to maintain the Polish culture prevailed.

Słowa kluczowe: społeczność lokalna, tożsamość narodowa, świadomość narodowa, postawy społeczne, kultura polska, naród, pokolenie.

Keywords: lokal community, national identity, national consciousness, social attitudes, polish culture, nation, generation.